

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 347.633.5

Аблят іпова Н.А.

ІНСТИТУТ ФАКТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті досліджуються поняття та характерні ознаки інституту фактичного виховання за сімейним правом України, розглянуті майнові та немайнові відносини фактичних вихованців та фактичних вихователів, визначені особливості аліментних зобов'язань при фактичному вихованні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: фактичне виховання, вихователь, вихованець, утримання, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування.

Одним із найважливіших прав дитини є право на сімейне виховання [1, ст. 5]. Найкращим середовищем для життя та виховання дитини є сім'я, а найкращими вихователями – батьки. Принцип 6 Декларації прав дитини проголошує, що дитина має, коли це можливо, рости під піклуванням і під відповідальністю своїх батьків [2]. Але разом з тим батьки мають право передавати дитину на виховання іншим фізичним чи юридичним особам. Така передача може бути вимушеною (внаслідок відбування батьками покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою під час слідства, тривалої хвороби батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки тощо) та без наявності поважних причин. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на виховання іншими особами може бути здійснено з належним правовим закріпленням факту такої передачі (передача дитини під опіку, піклування, до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, під патронат або усиновлення) так і без такого оформлення (виховання дитини родичами чи іншими особами) [3, с. 443].

Взяття дитини на постійне виховання і утримання є юридичним фактом, з яким пов'язане настання певних правових наслідків. Відносини, коли одна особа без оформлення опіки чи піклування бере на себе добровільно обов'язок по вихованню і утриманню чужої дитини, традиційно в юридичній літературі називаються фактичним вихованням, а особу, яка взяла дитину на виховання і утримання – фактичним вихователем, дитину – вихованцем [4, с. 148].

Варто зауважити, що хоча у вітчизняній та зарубіжній літературі малі місце дослідження відносин фактичного виховання, проте так і не знайшли свого остаточного висновку. За відміну інституту фактичного виховання висловився Г.К. Матвеев, який навів наступні аргументи. По-перше, цей інститут на практиці застосовувався до осіб, які фактично були батьками позашлюбних дітей. По-друге, це є не чим іншим, як “наказанием за добродетель”, оскільки людина цілком добровільно приймає чужу дитину на виховання та утримання і за це “нагороджується” аліментним обов'язком. Проте точка зору Г.К. Матвеева не знайшла підтримки, більшість науковців висловилися за

збереження інституту фактичного виховання (А. Белякова, Л. Короткова, В. Маслов, Є. Мельнік, З. Воронина, Л. Пацева та інші) [5]. Після прийняття нового Сімейного кодексу України у вітчизняній цивілістиці предметом досліджень були відносини фактичного виховання як правової форми виховання без піклування батьків [6] та розглядалися також в цілому аліментні правовідносини [7].

Проте, спеціальних розвідок інституту фактичного виховання, поки ще не було. Разом із тим, Сімейний кодекс України вперше закріплює особисті немайнові відносини фактичного вихователя та вихованця. Отже, такий підхід можна розглядати як певне оновлення законодавчої концепції опіки та піклування, що свідчить про необхідність ґрунтовного дослідження усіх аспектів цих правовідносин. Тому актуальними здаються дослідження відносин фактичного виховання за сімейним правом України, аналіз їхніх характерних рис, особливостей тощо.

Інститут фактичного виховання відомий сімейному праву ще здавна. Ще до 1917 року у законодавстві Росії регулювалося правове становище приймків. Отримав він своє закріплення і в нормах Кодексу законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право від 16 вересня 1918 року. Походження цього інституту обумовлено історією розвитку країни. Після кривавої громадянської війни та інтервенції в Країні Рад у 1922 р. налічувалося 935 482 бездоглядних дітей. Мільйон обірваних, голодних вуличних дітлахів – без даху над головою, без занять, без мети. Держава не мала можливості забезпечити їх засобами до існування. В такій ситуації доцільно було в примусовому порядку покладати обов'язки щодо виховання і утримання дитини на будь-яку особу, яка почала його здійснювати. Тому в ст. 32-11 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР 1926 р. було зазначено, що “особи, які взяли до себе дітей на постійне виховання з утриманням, в разі відмови від виховання зобов'язані сплачувати аліменти неповнолітнім або непрацездатним повнолітнім дітям”. У Кодексі про шлюб та сім'ю України 1969 року також існувала норма, яка передбачала, що особи, які постійно виховували дитину і утримували її як члена своєї сім'ї, надаючи їй систематичну матеріальну допомогу, також можуть бути зобов'язані до утримання такої дитини [4, с. 148-151]. Проте вказаний інститут складала тільки норми, які передбачали аліментні обов'язки фактичних вихователів. Немайнові відносини та інші майнові відносини фактичних вихованців та фактичних вихователів не були врегульовані до набрання чинності Сімейним кодексом України.

Суб'єктами відносин щодо фактичного виховання є особи, які взяли у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування без юридичного оформлення. Такими особами можуть бути як її родичі, так і зовсім сторонні люди: баба, дід, прабаба, прадід, сестра, брат, дядько, тітка та інші родичі, мачуха, вітчим, сусіди та інші особи. Вказаний перелік не є вичерпним та може бути доповнений, але вказані ситуації фактичного виховання є найбільш типовими. Такими особами можуть бути родичі або інший з подружжя тих осіб, яким дитина передана на виховання за рішенням суду (усиновлення, опіка, піклування) або за договором (патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу), які проживають спільно з ними. Ними також можуть бути особи (родичі дитини чи ні), які виховують дитину не на підставі судового рішення чи договору [3, с. 803].

Іншою стороною відносин фактичного виховання є фактичні вихованці – діти-сироти або діти, позбавлені батьківських прав. Відповідно до статті 1 Закону України “Про охорону дитинства”:

– дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки;

– діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або неієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти [8].

За умови втрати дитиною батьківського піклування відповідна служба у справах дітей зобов'язана протягом двох місяців підготувати комплект документів, який підтверджує набуття дитиною статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування [9, ст. 5]. Але дитина, яка проживає у сім'ї фактичного вихователя, може не мати такого статусу, який встановлений державними органами. Крім того, протягом перших двох місяців з моменту втрати батьківського піклування дитина не має такого статусу, але може проживати у сім'ї.

Підставою виникнення правовідносин між фактичним вихователем та дитиною-сиротою чи дитиною, позбавленою батьківського піклування, є факт спільного проживання протягом певного часу. Строк, протягом якого ці особи мають спільно проживати для виникнення в них прав та обов'язків фактичних вихователів та вихованців, законом не встановлений. Він має визначатися в залежності від причин, з яких дитина залишилася без батьківського піклування [3, с. 803-804]. У кожному конкретному випадку суд із врахуванням часу проживання дитини в сім'ї, обставин, які цьому передували, намірів вихователя визначає, чи дійсно вихованець виховувався як член сім'ї і чи дійсно у вихователя були серйозні наміри взяти дитину до себе в сім'ю. Якщо дитина перебувала на вихованні протягом місяця у далекого родича в зв'язку з тим, що батьки перебували у лікарні, у закордонному відрядженні, були відсутні за характером роботи (моряк торговельного флоту), то навряд можна в цьому випадку вести мову про наявність відносин фактичного виховання і виховання дитини як члена сім'ї.

Стаття 261 СК України надає фактичним вихователям комплекс особистих немайнових прав та обов'язків щодо виховання та захисту дитини, яку вони взяли у свою сім'ю, аналогічні тим, які мають опікуни, піклувальники [1]. Схожість прав та обов'язків зумовлена перш за все тим, що в обох випадках мова йде про забезпечення прав та інтересів дитини, права на всебічне і належне її виховання та освіту, охорону її людської гідності. Вони зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, ведення ними здорового способу життя, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти. Крім того, фактичні вихователі при здійсненні своїх повноважень зобов'язані не завдавати шкоди фізичному та психічному здоров'ю дітей, їхньому розвитку. Вони зобов'язані утримуватися від будь-яких видів експлуатації дитини, неповаги до дитини, фізичних пока-

рань, таких видів покарань, які принижують людську гідність дитини. Догляд фактичних вихователів за дитиною виражається не тільки у задоволенні її життєво-побутових потреб (харчування, забезпечення одягом, взуттям, навчальним приладдям), але й у проявах уваги до дитини, надання допомоги у вирішенні різноманітних питань, що її цікавлять, можливих конфліктів у спілкуванні з іншими дітьми.

Фактичні вихователі мають право: самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування (ці способи повинні виключати зневажливе, грубе поводження, яке принижує гідність дитини, образу та експлуатацію дітей); вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду; на самозахист дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, а також повнолітньої непрацездатної особи з числа дітей-сиріт чи дітей, позбавлених батьківського піклування, яку взяла у свою сім'ю до досягнення нею повноліття; звертатися за захистом таких осіб до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на це повноважень. Фактичний вихователь не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини [3].

Фактичні вихователі також наділені комплексом майнових прав та обов'язків щодо дитини, яка взята ними у сім'ю. Вони зобов'язані надавати дитині, яка виховується у їхній сім'ї, матеріальну допомогу, якщо в неї немає батьків, баби, діда, повнолітніх братів та сестер, за умови, що ці особи можуть надавати матеріальну допомогу. Вони також зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою (ч. 1 ст. 1178 ЦК України) [10].

Однак, не вирішеним ні сімейним, ні цивільним законодавством залишилося питання участі фактичних вихователів в управлінні майном дитини, яка проживає у їхній сім'ї. Якщо дитина має опікуна, піклувальника, патронатного вихователя, прийомних батьків, батьків-вихователів, то управління майном дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, здійснюють вказані особи. В іншому випадку слід керуватися нормою ст. 65 ЦК [10]. Щодо дитини, над якою не встановлена опіка, піклування, опіку або піклування здійснює відповідний орган опіки та піклування. Отже, майном дитини має управляти орган опіки та піклування [3, с. 804].

Крім того, актуальними є питання про застосування сімейно-правових мір відповідальності до фактичних вихователів за неналежне виконання ними своїх обов'язків у період виховання та утримання дітей. Так, наприклад, у випадку використання опіки в корисних цілях або залишення підопічних без нагляду та необхідної допомоги, окрім звільнення від виконання своїх обов'язків, опікуни несуть і кримінальну відповідальність. Так саме, порушення фактичними вихователями обов'язків по вихованню дітей повинне тягти певні правові наслідки, а саме: конкретні сімейно-правові міри відповідальності, наприклад, у вигляді позбавлення права на виховання, відібрання дитини, позбавлення права на аліменти з колишніх вихованців, позбавлення права бути усиновителями та опікунами, тому що "без юридичної відповідальності правове регулювання недостатньо дієво й в остаточному підсумку даремно" [11, с. 30]. Необхідно вирішити питання щодо можливості за певних умов призначати пенсії вихо-

ванцям з нагоди втрати годувальника-вихователя та передбачити залежність права на утримання фактичного вихователя від належного виконання ним обов'язків у період виховання та утримання дітей.

У тих випадках, коли дитина протягом певного строку виховується у сім'ї фактичних вихователів, які добровільно утримують і виховують її, а потім відмовляються від подальшого виховання і утримання, то за певних обставин суд може зобов'язати таких осіб утримувати дитину. Але, обов'язок фактичного вихователя по утриманню вихованця носить субсидіарний характер і є обов'язком третьої черги, оскільки виникає в разі неможливості одержання дитиною утримання від батьків та інших осіб, з якими дитина перебуває у родинних відносинах, – бабою, дідом, повнолітніми братом, сестрою. Цей факт повинен існувати не на момент взяття дитини в сім'ю вихователем, а на момент звернення з позовом до суду про стягнення аліментів на її утримання. Та обставина, що родичі дитини не мають можливості утримувати дитину, не є підставою для покладання обов'язку щодо утримання дитини на фактичних вихователів.

Обов'язки щодо аліментування дитини фактичними вихователями виникають за наявності наступних підстав:

- 1) у дитини немає батьків, баби, діда, повнолітніх брата, сестри;
- 2) особи дійсно є фактичними вихователями, а не такими, що тимчасово опікуються дитиною;
- 3) дитина була прийнята у сім'ю фактичного вихователя, виховувалася у ній та одержувала утримання;
- 4) на час покладення аліментного обов'язку фактичний вихователь відмовляється добровільно надавати дитині утримання;
- 5) фактичний вихователь спроможний надавати матеріальну допомогу.

Суд при вирішенні справ щодо стягнення аліментів на неповнолітню дитину з осіб, які фактично її виховували й утримували, має всебічно перевіряти, чи справді відповідач узяв дитину на постійне виховання й утримання, а потім відмовився від виконання цього обов'язку. При цьому треба мати на увазі, що сам факт проживання дитини з відповідачем не може бути підставою для задоволення позову. Час, протягом якого дитина перебувала на вихованні й утриманні, має враховуватись лише як одна з обставин, що свідчать про справжні наміри фактичного вихователя, але якщо встановлено, що фактичний вихователь брав її з наміром постійно виховувати й утримувати, то аліменти на дитину мають стягуватись навіть за умови нетривалого спільного проживання.

У свою чергу, визнання дитини вихованцем призводить і до зворотних наслідків. Чинне законодавство передбачає взаємне аліментне зобов'язання фактичних вихователів та фактичних вихованців. Якщо особа до досягнення повноліття проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю, вона зобов'язана утримувати непрацездатних родичів та інших осіб, з якими проживала не менш як п'ять років, за умови, що ця особа може надавати матеріальну допомогу, а у особи, яка цієї допомоги потребує, немає дружини, чоловіка, повнолітніх дітей, братів, сестер або вони з поважних причин не можуть надавати матеріальну допомогу. Підставою виникнення аліментних зобов'язань у такому випадку є не наявність родинних зв'язків (вони можуть бути взагалі відсутні) чи свояцтва, а юридичний факт – проживання дитини з такими особа-

ми однією сім'єю. Обов'язок повнолітнього вихованця є субсидіарним по відношенню до основного обов'язку інших членів сім'ї вихователя в силу того, що виникає тільки коли доведено факт відсутності основних боржників за аліментним зобов'язанням або їхню реальну неможливість надавати матеріальну допомогу.

Для задоволення позову про стягнення аліментів суд повинен встановити наступні факти:

1) фактичний вихованець до досягнення повноліття не менш як п'ять років проживав із фактичним вихователем однією сім'єю та одержував утримання від нього на постійній основі;

2) фактичний вихователь має бути непрацездатними, тобто інвалідом I, II або III групи чи досягнути встановленого законом пенсійного віку і потребувати матеріальної допомоги;

3) повнолітній фактичний вихованець може надавати матеріальну допомогу;

4) у фактичного вихователя немає осіб, які зобов'язані чи можуть його утримувати (відсутні – чоловік, дружина, повнолітні діти, брати та сестри або ці особи з поважних причин не можуть надавати йому матеріальну допомогу);

5) фактичний вихованець дійсно проживав з позивачем однією сім'єю, були пов'язані спільним побутом та мали взаємні права та обов'язки.

Відсутність хоча б однієї із зазначених умов призводить до неможливості прийняття судом рішення на користь фактичного вихователя.

Зазначимо, що СК Російської Федерації не передбачає аліментного обов'язку фактичних вихователів у відношенні їх колишніх фактичних вихованців, проте зберігає обов'язок вихованця утримувати свого фактичного вихователя, вважаючи, що неприпустимо, щоб закон обертав певні гуманні вчинки особи проти неї. На думку російських правників, така позиція є більш послідовною, позаяк якщо особа з моральних міркувань вирішила допомогти чужій дитині (надала їй харчування, одяг, місце для проживання), її не повинно лякати, що законодавець надалі примусить її піклуватися про таку дитину до досягнення нею повноліття [7].

Таким чином, певне місце серед заходів щодо охорони дитинства займає інститут фактичного виховання дітей у сім'ї, коли фактичні вихователі добровільно та свідомо беруть на постійне виховання та утримання дітей, родителями яких вони не є. Фактичне виховання компенсує дітям відсутність у них батьків або батьківського піклування.

Однак багато питань, пов'язаних з фактичним вихованням дітей, ще не врегульовані сімейним правом. Для створення стійких взаємовідносин та певного правового положення суб'єктів необхідна подальша правова регламентація інституту фактичного виховання дітей, вдосконалювання правового статусу фактичних вихователів, правове закріплення їхніх обов'язків по вихованню та утриманню дітей. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність більш глибокого вивчення та наукового обґрунтування цього питання, що в подальшому стане основою для удосконалення сімейного законодавства України.

Список використаних джерел та література:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III: за станом на 24 квітня 2008 р. / Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №№ 21-22. – ст. 135.

2. Декларация прав ребенка от 20.11.1959 г.: принята резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1959 г./Права человека: сборник международных договоров "Международная защита прав и свобод человека", М.: Юридическая литература. –1990. – с. 139-141.
3. Сімейний кодекс України: Наукове-практичний коментар / За ред. І.В. Жилінкової. – Х.: Кси-лон, 2008. – 855с.
4. Сімейне право України: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / За ред. Гопанчука В.С. – К.: Істина, 2002. – 304с.
5. Рясенцев В.А. Семейное право. М., 1971, с. 45; Маслов В.Ф. Действующее законодательство о браке и семье /Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. – Харьков, 1974, с. 117; Матвеев Г.К. Об институте фактического воспитания чужих детей. – В кн.: Правовые вопросы семьи и воспитания детей. М., 1968, с. 101; Короткова Л.П. Правовой статус фактических воспитателей детей /Л.П. Короткова//Правоведение. – 1983. – № 3.– С.82-85; Воронина З.И. Институт фактического воспитания в семейном праве/ З.И. Воронина //Правоведение. –1992. - № 5. – С. 98-102.
6. Д'ячкова Н.А. Фактичне виховання як правова форма виховання без піклування батьків/ Н.А. Д'ячкова // Вісник Університету внутрішніх справ. – Спецвипуск. – Харків, 2000. – С. 213 – 215.
7. Афанасьєва Л.В. Аліментні правовідносини в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»/ Л.В.Афанасьєва. – Харків, 2002. – 19 с.
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III за станом на 10 квітня 04.2008 р./Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – ст.142.
9. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV за станом на 31 грудня 2008 року /Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – ст.147.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-15 за станом на 16.08.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – ст. 356.
11. Самощенко И.С. Предпосылки правовой ответственности / И.С.Самощенко, М.Х. Фарушкин // Правоведение. – 1970. – № 5. – С. 30.

Аблятипова Н.А. Институт фактического воспитания в семейном праве Украины.

В статье исследуются понятие и характерные черты института фактического воспитания в семейном праве Украины, рассмотрены имущественные и неимущественные отношения фактических воспитанников и фактических воспитателей, определены особенности алиментных обязательств при фактическом воспитании детей-сирот и детей лишенных родительской заботы.

Ключевые слова: фактическое воспитание, воспитатель, воспитанник, содержание, дети-сироты, дети, лишенные родительской заботы.

Abylatipova N.A. The institute of actual education in the family law of Ukraine.

In the article a concept and characteristic signs of institute of actual education is probed after a family law of Ukraine, the property and unproperty relations of actual pupils and actual educators are considered, the features of alimentary obligations are certain at actual education of children-orphan and children, deprived paternal anxiety.

Key words: actual education, educator, pupil, maintenance, children-orphan, children, deprived paternal anxiety.

Надійшла до редакції 16.03.2009 р.